

Yeganə BAYRAMLI

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

“Muğamşünaslıq” şöbəsinin böyük elmi işçisi

Ünvan: Bakı, H. Cavid pr., 31

Email: yegana-bayramli@mail.ru**AZƏRBAYCAN SİMLİ MUSIQI ALƏTLƏRİNİN QURULUŞ ELEMENTLƏRİ
XALÇA ORNAMENTLƏRİNDƏ**

***Xülasə:** Təqdim olunan məqalədə dünyanın bütövlükdə dərk olunmasına xidmət edən simli musiqi alət mədəniyyətinin xalça ornamentlərində mövqeyini müəyyən etmək, bu ornamentlərdə həndəsi işarələrin mahiyyətini aşkarlamaq qarşıya qoyulmuş ümdə vəzifələrdən biridir. Ehtimal olunur ki, xalça ornamentlərinin stilizəsində təsvir olunan həndəsi işarə, ieroqlif və piktoqramlar erkən dilin ifadə ünsürləridir. Burada konseptual məna yükü daşıyan, həndəsi işarələrlə təsvir edilən simli musiqi alətləri eləcə də boyaların artıb azalan dalğavari dinamikası assosiativ düşüncə vasitəsilə qəbul olunaraq özündə sakral məna daşıyan səsli musiqi mətnləridir.*

***Açar sözlər:** simli musiqi alətləri, ənənə, xalça*

Zəngin mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqı özünü əsrlər boyu dəyərli sərvətlər yaradan bir xalq kimi tanıtmışdır. Mövcud mədəni sərvətlərdən biri də milli musiqimizin ahənginin özünəməxsusluğunun, onun mentallığının siması olan simli musiqi alətlərimizdir. Alət mədəniyyəti ümumbəşəri mədəniyyətin universal dili kimi bəşəriyyətin erkən dövrlərindən mövcud olaraq sinkretik sənətin tərkib hissəsi kimi tamlıqda öyrənilən bilik sahəsi idi. Ayin və mərasimlərdə, tətbiqi və təsviri sənət növlərində, poeziyada, bədii mədəniyyətin digər növlərində, eləcə də, xalça ornamentlərinin stilizəsində mənanın dərkə xidmət edən simli musiqi alətləri, hələ bəşəriyyətin erkən dövrlərindən universal dil ünsürü kimi konseptual mahiyyət kəsb edirdi. Zamanla dəyişən dünyagörüşü paradigması, eyni zamanda, dövrün ideoloji təsiri ilə alət mədəniyyəti universallıqdan kənarlaşaraq, bir elm sahəsi mahiyyətini itirərək tək incəsənət sahəsi kimi yalnız ifaçılıq ilə məhdudlaşmalı oldu. Təqdim olunan məqalədə dünyanın bütövlükdə dərk olunmasına xidmət edən simli musiqi alət mədəniyyətinin xalça ornamentlərində mövqeyini müəyyən etmək, bu ornamentlərdə həndəsi işarələrin mahiyyətini aşkarlamaq qarşıya qoyulmuş ümdə vəzifələrdən biridir.

Simli musiqi alətlərinin ecazkar və rəngarəng boyalarla xalça ornamentlərində stilizə edilməsi heç də təsadüfi deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan simli musiqi alətləri xalqımızın milli və mənəvi dəyərlərinə məxsus mədəniyyət və mənəviyyat abidəsidir. Unudulmuş abidələri bərpa etmək, onları yenidən həyata qaytarmaq, eləcə də tarixin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq üçün simli musiqi alət mədəniyyətinə Şərq dünyagörüşü nöqteyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Şərq mədəniyyəti batini aləmin dərk olunmasında irrasional təfəkkürdən əldə edilən biliyin ötürülməsini təmin edən dünyagörüşü paradigmasıdır. Ümumbəşəri mədəniyyətin universal dili olan musiqi alət mədəniyyəti isə bu biliyin kodlaşmış mənalarını izah etmək üçün açar funksiyasını icra edir.

Zəngin və çoxəsrlik tarixə malik olan Azərbaycan xalçaları özündə kodlaşmış musiqi mətnini daşıyan sənət əsərləridir. Bu xalça ornamentlərində həndəsi işarələr vasitəsilə stilizə edilən naxışlar isə ümumbəşəri mədəniyyətin sirlərini özündə daşıyan, eyni zamanda, onu qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürən universal “canlı ahəngdarlıq” dilidir. Bu mövqedən irəli gələrək demək olar ki, xalçalarda təsvir olunan həndəsi işarələr, musiqi alətləri, eləcə də boyaların artıb azalan dalğavari dinamikası assosiativ düşüncə vasitəsilə dərk edilərək özündə sokral mənə daşıyan səsli musiqi mətnləridir.

Ehtimal edirik ki, xalça naxışları, onun üzərində əks olunmuş həndəsi işarə və piktoqramlar tarixin erkən dövrlərinə məxsus hadisələri canlandıran və erkən dilin ifadə ünüsürlərini özündə daşıyan sənət əsəridir. Bu bədii sənət əsəri üzərində stilizə edilmiş hər bir həndəsi işarə və piktoqramlar xüsusi mənə kəsb edən sakral mətnlərdir ki, dövrün və zamanın gedişatını, cərəyan edən prosesləri hal-əhval boyaları vasitəsilə canlandırır.

Xalça simvolları mürəkkəbliyi və çoxmənalığı ilə seçilən dildir, bu dil vasitəsilə təsvir olunan hər bir işarəni ənənəni dərk etmədən onun mahiyyətini izah etmək qeyri mümkündür. Bu ilmələrin altında gizlənən kodlaşmış mənə çalarlarını həm təsviri sənət baxımından, kompazisiya, musiqi, poeziya, riyaziyyat, həndəsə, fəlsəfə və digər fənlərin qovuşuğunda öyrənilməsi sayəsində, kompleks yanaşma ilə açmaq mümkündür.

Azərbaycan milli və mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olan xalça sənəti, özündə çoxəsrlik tarixə malik olan sirlə mənaları varislik və ənənəvi yolla nəsildən-nəslə ötürən zəngin sənət növüdür. Bu mənadan irəli gələrək demək olar ki, xalça ornamentlərində simli musiqi alətlərinin ekvivalenti kimi təzahür olunan həndəsi işarələr, rəqəmlərin simvolikası xalçaların musiqi mətni kimi səslənməsini təmin edir.

İlk baxışdan metafora kimi səslənən bu ifadədə bir həqiqət mövcuddur. Belə ki, erkən dövrün düşüncəsinə əsasən, musiqi sinkretik mətn olaraq özündə bədii mədəniyyətin bütün xüsusiyyətlərini cəmləşdirirdi. Bu baxımdan da xalçalarda həndəsi işarələr vasitəsilə təzahür olunan alətlərin ekvivalentlərini səslənən musiqi mətnləri kimi hesab etmək olar. Fikrimizcə, xalçalar rəngarəng boyalarla, həndəsi işarələrlə stilizə edilən bütöv musiqi mətnləridir. Burada konseptual məna yükü daşıyan, həndəsi işarələrlə təsvir edilən simli musiqi alətləri, səslənən musiqi melodiyasının ahəngdar harmonik fakturası ilə əsrlərin zənginliyini, qan yaddaşımızı təcəssüm edir.

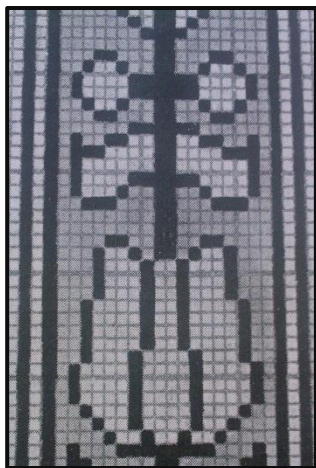
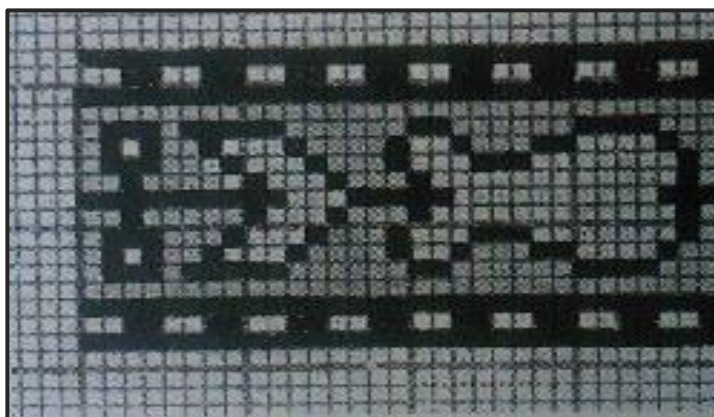
Xalça ornamentləri ritmik elementlərdən ibarət səsli naxışlardır. Əsrlər boyu varislik yolu ilə günümüze gəlib çıxan və özündə sakral mənaları daşıyan xalçaları nəvələrimiz dəzgah qurub təbiətdən əldə etdikləri müxtəlif çalarlarla boyanmış ipləri xanaya salıb toxuma prosesinə başlayarkən hal-əhvala gəlmək üçün müxtəlif melodiyları zümzümə edərək və yaxud da bayatılar soyləyərək toxuyurdular. Toxucu yaradıcılıq prosesi zamanı melodiya ahənginin təsirindən hala gələrək, prosesə nüfuz olur. Melodiya axınının təsirindən tarıma çəkilmiş energetik dalğaların sayəsində gərginlik artır və nəticədə haldan-hal doğulur. Məhz yaradıcılıq prosesi anında, gərgin əməyin axtarışında olan insan özünü aşkarlamış olur. Ehtimal etmək olar ki, ruhun inkişafını təmin edən, melodiyların məna çalarlarını canlandıran işarələr, toxuma prosesi zamanı qeyri-ixtiyari boyalarla, həndəsi işarələrlə, musiqi alətləri vasitəsilə xalçanın üzərinə köçərək, burada əbədi həkk olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən də hesab edirik ki, özündə kodlaşmış mənaları əks etdirən Azərbaycan xalçaları sakral musiqi mətni funksiyasını daşıyır.

Fikrimizcə, xalça ornamentləri ritm əsasında stilizə edilən həndəsi işarələr, erkən dilin ilk ifadə ünsürləri hesab oluna bilər. O şərtlə ki, sakral mənaların şərhini kimi təqdim olunan ieroqlif və piktoqramlar, xalçalardakı şifrələnmiş mənaların işarələr vasitəsilə izahını təmin edən elm mənbəyi hesab olunsun. Azərbaycan xalçaları spesifik musiqi dili ilə, melodiya ahəngdarlığı ilə seçilən, eyni zamanda, özündə fəlsəfi məna yükü daşıyan bilik sahəsidir. Bu xalçaları digər xalçalardan fərqləndirən özəllik və fərq hal-əhvaldan, boyalardan, rənglərdən, coğrafi məkandan, iqlimdən doğan mənaların vəhdətindən irəli gəlir. Yalnız boyalar müxtəlif olsa da toxunuş xüsusiyyətləri eynidir. Ornament kimi stilizə olunan həndəsi işarələr isə improvizə qanunu əsasında duran fəlsəfi fikirlərdir ki, öz təzahürünü xalçalarda, miniatürlərdə, hətta musiqidə, muğam dəstgahların strukturunda, eləcə də, alətlərin quruluşunda göstərə bilər.

Aparılan tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, simli musiqi alətləri üzrə stilizə işləmələri daha mürəkkəb yanaşma tələb edən ornamentlərdir. Bu ornamentlər öz-özlüyündə açıqlanan, izah oluna bilən simvollardır ki, xalça boyalarında, həndəsi işarələrlə stilizə olunan nümunələrdə onları mətn kimi oxumaq mümkündür. Bu

simvollar bu və ya digər cəhətdən xalqın məişətindən, həyat tərzindən, hansı mədəniyyətlə qaynayıb-qarışması haqqında məlumat verir. Musiqi alət mədəniyyəti isə artıq izaha ehtiyacı olmayan açıq mətdir, bilavasitə substansionallıq tərəfindən göndərilən bilikdir.

Simli musiqi alətləri gözəl və mürəkkəb quruluşa malik olduğu üçün xalçalarda mürəkkəb bir ornament kimi göstərilir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu cür mürəkkəb quruluşlu ornamentlər xalçalarda ara sahənin əsas, eyni zamanda bəzi hallarda doldurucu və köməkçi elementi və haşiyə zolağında “ana” haşiyəsində əsas element kimi işlənir [2].

Bu cür ornamentləri əsasən simli musiqi alətlərinin (qopuz, ud, rud, bərbət, tənbur, tar, kamança, qanun və s.) aparıcı hissələrindən olan çanaq, qol, kəllə təşkil edir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, xalça ornamentlərinin stilizəsində ara haşiyənin doldurulmasında istifadə olunan simli musiqi alətləri bütöv, eyni zamanda, onun ayrı-ayrı hissələri, məs, tar və sazın qrifi, tarın qolu, kamançanın çanağı, qanun simli mizrablı musiqi alətinin aşıxları və s. stilizə olunur. Qeyd olunan hissələr hər biri kompozisiyanın rəngarəngliyini daha da qabardaraq artırır. Belə olan halda, alətin stilizə olunmuş ayrı-ayrı hissələri xalçalarda ölçüsünə görə daha böyük və daha geniş sahəyə malik olan elementlərin doldurulmasında da iştirak edə bilər.

Tədqiqatçı Münəvvər Hacıyeva hesab edir ki, xalçaçılıq ornamentalistikasında təqdim edilən bu yeni istiqamət əsas elementlər, doldurucu və köməkçi elementlər kimi həm məzmununa, həm naxışlar baxımına və həm də formalarına görə yeni bir qrupa salınıb işlənilib ki, o da öz növbəsində üç böyük bölmələrdən ibarətdir:

1. Zərb alətlərindən alınmış ornamentlər.
2. Nəfəs alətlərindən alınmış ornamentlər;
3. Simli alətlərdən alınmış ornamentlər; [2]

Biz isə deyərdik ki, xalçalarda stilizə edilən bu musiqi alətləri tək-cə doldurucu və köməkçi ornamentlər deyil, eyni zamanda o dövrün düşüncə parametrlərinə uyğun olaraq boyalar və həndəsi işarələrlə assosiativ düşüncə yaradan ahəngdarlıqdır. Belə ki, stilizə edilən musiqi alətləri tək ornament funksiyası daşımır, bu həndəsi işarələr ruhi aləmlə bağlı olan canlı dünyanın səslə naxışlarıdır.

Xalçalar həmçinin, ruhi aləmlə bağlı olaraq mistik məna daşıyır. Belə ki, Qorqud Ata əcəl qorxusu gələndə ölümün əlindən, labüdlükdən can qurtarmaq üçün içərisinə xalça sərilmiş qayıqda, su üzərində Qopuz çaldı, Suyu, Xalçanı, Qopuzu qoruyucu ölümsüzlük saydı [3]. Gerçəklikdən uzaq olan mifoloji məna kəsb edən xalça, qopuz, su nümunəsi əslində batini anlamda sakral məna kəsb edən mətn kimi qavranılır. Aydınlıq və saflığın rəmzi su, ilahi aləmlə bağlı olan qopuz musiqi aləti və ruhi mətnin kodlaşmış məna çalarlarını özündə ifadə edən xalça – hər üç element bir növ mistik məna daşıyaraq qoruyucu funksiya icra edir.

Azərbaycan mentallığının simvoluna çevrilən saz simli mizrablı musiqi aləti evin baş ucunda xalçanın üzərində asılır. Belə ki, saz simli mizarablı musiqi aləti əsrlər boyu soy kökümüzü, qan yaddaşımızı əks etdirən simvol, xalça isə ruhi aləmlə bağlı olan, özündə sakral mənalara daşıyan sənət əsəridir. Mövcud durumdan irəli gələrək sazın xalçanın üzərindən asılması bir növ həm simvolik, həm də milli ruh məna yükünü daşıyır.

Qeyd olunan nümunələrə yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, xalça ornamentlərinin stilizəsində ara haşiyənin doldurucu elementi kimi istifadə olunan simli musiqi alətləri, tək-cə naxış funksiyasını icra etmir. Mövcud olan həndəsi işarələr eyni zamanda, Şərqi ecazkar səsini boyalar və həndəsi işarələr vasitəsilə canlandıraraq ahəngdarlıq yaradan “səslənən musiqi naxışlarıdır”.

ƏDƏBİYYAT:

1. Kərimov L. H. Azərbaycan xalçalarında ornament. B.: Yazıçı, 1985, 236 s.
2. Hacıyeva M. Xalça sənəti ornamentalistikasında yeni istiqamətin işlənməsinə dair / “İncəsənət və Mədəniyyət problemləri” Beynəlxalq Elmi jurnal. № 1 (31), 2010, s. 249-254
3. Tağıyeva R. S. Azərbaycan xalçası. URL: <http://archive.is/KxWgR>

Доктор философии по искусствоведению,
Старший сотрудник отдела «Мугамоведения»
Института Архитектуры и Искусства НАНА

СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СТРУННЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ОРНАМЕНТАХ КОВРОВ

Резюме: Целью представленной статьи является выявление элементов струнных музыкальных инструментов среди ковровых орнаментов, осознание значения геометрических знаков среди этих орнаментов и их роли в познании мира культуры. Предполагается, что изображенные на коврах стилизованные орнаменты геометрических знаков, иероглифов и пиктограмм являются элементами выражения первичной речи. Носящие концептуальную нагрузку, изображенные путем геометрических знаков струнные музыкальные инструменты, а также волнообразная динамика увеличения и уменьшения красок, воспринимаемые путем ассоциативного мышления, представляли собой звуковой музыкальный текст, имеющий сакральный смысл.

Ключевые слова: струнные музыкальные инструменты, традиция, ковер

Yegane BAYRAMLI

PhD in art studies
Institute of Architecture and Art of ANAS
Senior researcher of “Mugam studies” section

AZERBAIJANI STRINGED MUSICAL INSTRUMENTS AS SOUNDED ORNAMENTS ON CARPET PATTERNS

Summary: Azerbaijani carpet having rich and centuries old history are art works expressing a coded text on itself. From this point of view we can say that the geometrical figures, musical instruments as well as increasing-decreasing wavy dynamic depicted on these carpets are sounding musical texts which carry sacral meanings by acquiring associative mind. Stringed musical instruments carrying conseptional meanings and described with geometrical figures represent centuries' prosperity, our bloody memory jointly sounding music melody's harmonic texture.

Key words: The stringed musical instruments, tradition, carpet

Rəyçilər: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Sevil Fərhadova;
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əfsanə Babayeva